

Ο PASOLINI ΠΡΟΛΟΓΙΖΕΙ ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΟΥΛΗ

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι ένας παγκοσμίου φήμης διανοούμενος-επαναστάτης όπως ο Pasolini προλόγησε και ανέλυσε τα στιχουργήματα ενός άλλου επίσης ποιητή-επαναστάτη όπως ο Παναγούλης. Και είναι εύτυχημα το ότι ο αναγνώστης, είτε έχει ανά χειράς την αρχική δίγλωσση έκδοση των στίχων του Παναγούλη που έγινε στο Παλέρμο το 1972, με τίτλο *Altri seguiranno*¹, είτε την ελληνική με τίτλο *Τα ποιήματα*², έχει στη διάθεσή του και το αποτέλεσμα αυτής της πνευματικής συνάντησης, δηλαδή το προλογικό κείμενο του Pasolini³. Στην πραγματικότητα υπάρχουν δυο προλογικά κείμενα του Pasolini που αναφέρονται αντίστοιχα σε δυο ποιητικές συλλογές του Παναγούλη. Έμεις εδώ θα σταθούμε στο εκτενέστερο και αναλυτικότερο πρώτο από αυτά, όπου εξετάζονται σχεδόν ένα προς ένα όλα τα περιλαμβανόμενα στην πρώτη συλλογή ποιήματα (29 τόν αριθμό). Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Pasolini είχε επιπλέον αρθρογραφήσει σε ιταλικές εφημερίδες σχετικά με την αποφυλάκιση του Παναγούλη και είχε συνθέσει ακόμη και ποιήματα αναφερόμενα στον Έλληνα αγωνιστή⁴. Έδω όμως θα εξετάσουμε αποκλειστικά και μόνον

1. Alexandros Panagulis, *Altri seguiranno. Poesie e documenti dal carcere di Bo-yatí*, a cura di Kris Mancuso, Saggio introduttivo di Pier Paolo Pasolini, S. F. Flaccovio Editore, Palermo 1990.

2. 'Αλέξανδρος Παναγούλης, *Τα ποιήματα*, 3η έκδοση συμπληρωμένη, Έκδόσεις Παπαζήση (οι παραπομπές στα ποιήματα γίνονται στις σελίδες αυτής της ελληνικής έκδοσης που είναι και πιο προσιτή στους Έλληνες αναγνώστες).

3. Το κείμενο του Pasolini —που τιτλοφορείται «La forma di Panagulis»— καταλαμβάνει τις σελίδες 7-19 της ιταλικής έκδοσης και τις σελίδες 17-28 της ελληνικής.

4. Βλ. το ποίημα «Panagulis: questa volta no» στον τόμο: Pier Paolo Pasolini, *Bestemmia. Tutte le poesie*, A cura di Graziella Chiarocci e Walter Siti, Garzanti, Milano 1995, τόμ. II, σσ. 876-877, καθώς και —με διάφορες αλλαγές— στον τόμο: Pier Paolo Pasolini, *I dialoghi*, A cura di Giovanni Palaschi, Editori Riuniti, Roma 1992, σσ. 528-530. Δημοσίευσε επίσης τέσσερα άρθρα για τόν καταδικασμένο σε θάνατο ήρωα: «Diario per un condannato a morte», «Un ghetto anche per Panagulis», «Gli studenti danno il panico»,

τή φιλολογική δεινότητα και εὐθυκρισία που χαρακτηρίζει τὸν Pasolini, ὅταν σχολιάζει νεοελληνικά ποιητικά κείμενα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια εὐθυκρισία που τὸν διακρίνει ὅταν ἀσχολεῖται μὲ κείμενα τῆς Ἱταλικῆς Λογοτεχνίας ἢ ἀκόμη καὶ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας (ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι μετέφρασε ὀλόκληρη τὴν Ὀρέστεια⁵).

Συγκεκριμένα, ὁ Pasolini στὴν ἀρχὴ τοῦ προλογικοῦ του σημειώματος τονίζει ὅτι, πρὶν κανεὶς διαβάσει τὰ ποιήματα τοῦ Ἑλλήνα ἀγωνιστῆ, θὰ πρέπει νὰ ἀναγνώσει τὸ πεζὸ ἐπιστολιμαῖο κείμενο που ὁ ἴδιος ὁ Παναγούλης εἶχε συνθέσει ἔγκλειστος στὶς φυλακὲς στὸ Μπογιάτι, μὲ φρικιαστικὲς περιγραφὲς τῶν βασανιστηρίων που ὑπέστη. Συγκρίνοντας ὑφολογικά ὁ Ἱταλὸς διανοούμενος τὸ πεζὸ μὲ τὰ ποιήματα, παρατηρεῖ ἓνα ἄλλμα στὸ εἶδος τῆς γραφῆς: τὸ γράμμα εἶναι ἀπέριττο καὶ ἀκατέργαστο, ἐνῶ τὰ ποιήματα εἶναι ρητορικά καὶ καλοδουλεμένα. Σύμφωνα μὲ τὸν Pasolini, αὐτὴ ἡ διαφορὰ πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐξομολογητικὸ γράμμα ἀντικατοπτρίζει τὴν πραγματικότητα, τὴν προσωπικὴ ἱστορία, τὴν ἀληθινὴ κατάστασι τοῦ συγγραφέα, τὰ βασανιστήρια δηλαδὴ στὰ ὁποῖα ὑποβλήθηκε. Ἀντίθετα, στὰ ποιήματά του ὁ Παναγούλης θέλησε νὰ λανθάνει ἡ προσωπικὴ του ἱστορία, ἀπὸ τὴν ὁποία τουλάχιστον φαινομενικὰ ἀποστασιοποιεῖται. Θέλησε, δηλαδὴ, οἱ στίχοι του νὰ λειτουργοῦν αὐτόνομα καὶ νὰ ἐκφράζουν κάτι τὸ ἀπρόσωπο, κάτι ὑψηλὸ καὶ ἰδεῶδες, κάτι γενικὸ, παρότι αὐτὸ ἐκπῆγασε ἀπὸ συγκεκριμένη ἀφορμὴ, τὰ προσωπικά δηλαδὴ ὀδυνηρὰ βιώματά του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, τὰ ποιήματα χαρακτηρίζονται ἀπὸ διαχρονικότητα καὶ τὰ μὴ-νύματά τους ἔχουν πανανθρώπινη ἐφαρμογή, ἀφοῦ λείπει ἀπὸ αὐτὰ κάθε προσωπικὸς τόνος. Γράφει ὁ Pasolini: «Le parole e i riferimenti realistici, come vedremo, mancano totalmente nei versi di Panagulis: egli vi appare del tutto disincarnato, quasi astorico». Ἀλλὰ μήπως ὁ ἴδιος δυισμὸς δὲν χαρακτηρίζει τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ καὶ τοῦ Pasolini; Στὰ δοκίμιά του, στὰ ἄρθρα του, στὶς αὐτοβιογραφικὲς σελίδες του, ἡ γραφὴ του γίνεται συγκεκριμένη καὶ φαίνεται νὰ ἀπηχεῖ τις προσωπικὲς θέσεις του. Ἀντίθετα, στὰ ποιήματά του (ὅπως καὶ στὶς περισσότερες ταινίες του), ὅπου ὁ συμβολισμὸς διευρύνει τὰ ὅρια σημασιολογικῆς φόρτισης τῶν λέξεων καὶ πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες ἐρμηνείας, ὁ Pasolini ὡς θεωρητικὸς ἀπολογητὴς τῶν ἀγωνιστῶν καὶ τῶν καταπιεσμένων

«Siamo qui per lottare»). Τὰ κείμενα εἶναι τώρα ἀναδημοσιευμένα στὸν τόμο: *I dialogli*, σσ. 533-537, καθὼς καὶ στὸν τόμο: Pier Paolo Pasolini, *Saggi sulla politica e sulla società*, a cura di Walter Siti e Silvia De Laude, Arnoldo Mondadori Editore, I Meridiani, Milano 2001, σσ. 1151-1156. Στὸν συγκεκριμένο τόμο, σσ. 232-236, ἀναδημοσιεύεται ἐπιπλέον ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ Pasolini, μὲ τίτλο «Il simbolo Panagulis», ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *L'Unita* (τῆς 29ης Ἰουνίου 1972).

5. Βλ. Pier Paolo Pasolini, «Orestide», *Teatro*, a cura di Walter Siti e Silvia De Laude, Arnoldo Mondadori Editore, I Meridiani, Milano 2001, σσ. 865.

προσέχει να μὴν κάνει αἰσθητὴ —στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ— τὴν παρουσία του, ὥστε τὰ μηνύματά του νὰ προσλάβουν γενικευμένη μορφή ἀξιώματος.

Ὡστόσο, συνεχίζοντας τὸ προλογικὸ του σημεῖωμα, ὁ Pasolini ἐπισημαίνει ὅτι στὸ γράμμα περιέχονται ὁρισμένα ὑφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ συναντᾶμε καὶ στὰ ποιήματα, ὅπως λ.χ. οἱ ἐπαναλήψεις. Ὅσο γιὰ τὴν υπερβολικὴ ρητορικότητα τῶν ποιημάτων, αὐτὴ τὴν ἀποδίδει στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι, ὅπως ὁ Παναγούλης, ποὺ δὲν εἶχαν ἀσχοληθεῖ στὸ παρελθὸν δημιουργικὰ μὲ τὴν ποίηση, θεωροῦν ὅτι τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος πρέπει νὰ εἶναι κατ' ἀνάγκη ρητορικόν. Αὐτὸ τὸ ὕφος κληροδοτήθηκε πιθανῶς στὸν Παναγούλη ἀπὸ ἐλιτιστὲς τῆς ἀριστοκρατίας, ὅπως οἱ Eluard, Aragon, Hikmet, Neruda, ἐνῶ ἴσως ὀφείλεται καὶ σὲ ἐπιδράσεις τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν Pasolini. Ὡστόσο, παρατηρεῖ ὅτι οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ Παναγούλη εἶναι πηγαῖοι καὶ τὸ ὕφος τοῦ ἀνεπιτήδευτο: «Non c'è sforzo o ricerca apparente nei primi versi di Panagulis: non c'è attrito tra il Panagulis che non ha mai pensato di scrivere poesie e il Panagulis che scrive poesie. Il passaggio avviene naturalmente, perché Panagulis non si è posto il problema letterario: egli ha adottato l'idea di letteratura che naturalmente possedeva, e se ne è servito».

Μετὰ ἀπὸ τὶς γενικὲς ὑφολογικὲς παρατηρήσεις του, ὁ Pasolini ἐξετάζει ξεχωριστὰ ἓνα πρὸς ἓνα τὰ ποιήματα τοῦ Παναγούλη, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐπαναλήψεις καὶ ἀπαριθμήσεις καταστάσεων ἢ ἐννοιῶν. Ξεκινáει μὲ τὸ «Στὴν Ἑλλάδα σήμερα» (σσ. 43-44) ποὺ τὸ εἶχε γράψει ὁ Παναγούλης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967, ἀμέσως μετὰ τὸ πραξικόπημα τῶν συνταγματαρχῶν. Ὡς χαρακτηριστικὰ τοῦ ποιήματος ὁ Pasolini ἐπισημαίνει τὰ ἀκόλουθα: «il verso breve, l'abolizione della punteggiatura, la funzione minore e puramente descrittiva del verbo, la preminenza dell'apposizione, la percentuale molto alta di sostantivi astratti». Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖο ποὺ κυριαρχεῖ στὸ ποίημα εἶναι ἐκεῖνο τῆς ἀπαρίθμησης, ποὺ τονίζεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὶς ἐπαναλήψεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐπῶδοι στὸ τέλος τῶν τριῶν στροφῶν (στὴν πρώτη: Σκέψεις κρυμμένες / σὲ προσκαλοῦν, στὴ δεύτερη: Φωνὲς ἀνθρώπων / σὲ προσκαλοῦν, καὶ τέλος στὴν τρίτη: Νέοι ἄγῳνες / σὲ προσκαλοῦν). Ὡς παράδειγμα τοῦ ἰδιαίτερα προσφιλοῦς στὸν Παναγούλη ἀσύνδետου σχήματος ὁ Pasolini ἀναφέρει τὸ περιλαμβανόμενο στὸ ποίημα «Ζωὴ καὶ ὄραμα χωρὶς ρυθμό» (σ. 55): Ἐκπληξή / προδοσία / βία / τυραννία / Ἀπειλές, φόβος, σκοτάδι, ἐρημιά. Παρατηρεῖ πὼς πρόκειται γιὰ ἓνα ἀσύνδето ἀποτελούμενο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ οὐσιαστικά: «una serie di sostantivi, puramente accostati, senza nessun aggettivo, nessun verbo, nulla: un lungo asindeto, che vuol essere un quadro sintetico, che cerca la propria espressività nella rinuncia totale e ingenua dell'espressività». Στὴ συνέχεια περνώντας στὸ ποίημα «Ὁ Χρόνος» (σ. 70)

τονίζει ότι: «l'elencazione non e piu cosi semplificata, ma viene a formare (...) dei gruppi sintattici: cosi nelle prime tre strofe l'elenco e scandito dalla ripetizione anaforica dell'indefinito ogni [κάθε] per nove volte». Ένω στην πέμπτη στροφή επαναλαμβάνεται τέσσερις φορές άλλη λέξη, τὸ ἐπίρρημα Ἔτσι, γὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐννοιολογικὴ ἀνακεφαλαίωση τοῦ ποιήματος, καθὼς τονίζει ὁ Pasolini.

Στοιχειώδη ἀπαρίθμηση οὐσιαστικῶν ἐπισημαίνει ὁ Pasolini καὶ στὸ ποίημα «Αὖριο φῶς» (σ. 58), ὅπου τὰ οὐσιαστικά, χωρὶς ρήματα καὶ κατηγορούμενα, συνοδεύονται ἀπὸ ἐπίθετα ἢ γενικὲς τῆς ιδιότητος (Γέλια ζωῆς / Χαρὲς μακρονές / Σκέψεις ἀγάπης / Στιγμὲς φωτεινές). Σὲ ἄλλες περιπτώσεις «il verbo fa un'apparizione incerta e casuale», ὅπως στὸ «Iaros Greece '67», ὅπου μὲ ἓνα εἶδος διασκελισμοῦ «il verbo fa la sua comparsa imprevista e non necessaria all'inizio della settima strofetta» (Ἐρημὲς γυναικὲς / ὄρφανὰ παιδιὰ / ἄρρωστοι γονιοὶ / γίνονται λυγμοί). Ὡστόσο, στὴν τελευταία στροφή περιλαμβάνονται ρήματα ποὺ κυριαρχοῦν καὶ γίνονται στοιχεῖα ἀπαρίθμησης (Σβήνουν τὴν κραυγὴ / κόβουν τὸ δάκρυ / φέρουν σιωπὴ). Στὸ ποίημα «Χούντας ὀρισμός» ὁ Pasolini ἐπισημαίνει καὶ ἄλλα ἐκτενέστερα σχήματα ἀπαρίθμησης, στὰ ὁποῖα ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης θὰ ἀναγνωρίσει καὶ παρηχήσεις (Χτηνώδικες ὁρμὲς τῆς βίας / Χτισμένες μὲ ἀτσάλι καὶ φωτιά / Χωμάτινες ιδέες τυραννίας / Χωμένες σὲ ἀπάνθρωπα μυαλὰ / Ψευτικὲς φωνὲς φριχτὲς / Ψηλότερες μορφὲς ἀδικίας / Ψυχὲς θολὲς γεννήματα ἀνομίας / Ψοφίμια ἄθαφτά του χτές).

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν τεχνοτροπία τῶν ἀπλῶν καὶ λιτῶν ἀπαριθμήσεων, ὁ Pasolini ἐπισημαίνει καὶ μία ἄλλη, ὅταν ὁ Παναγούλης χρησιμοποιεῖ μορφὲς ἐπανάληψης πρὶν περίπλοκες γιὰ νὰ προσδώσει μεγαλύτερη ἔνταση στὸν ρητορικὸ τόνο. Ἔτσι στὸ ποίημα «Οἱ πρῶτοι Νεκροί» (σ. 51), «il ritmo anaforico e affidato appunto al ritorno dell'espressione "i primi morti" come clausola non identica ma analoga». Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὸν «Εφιάλτη» (σ. 53), μὲ ἓνα εἶδος ἐπαναλήψεων πρὶν ἄτακτων καὶ ἀκανόνιστων, γὰ νὰ ὑποδηλωθεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἡ ἀπόγνωση τοῦ συγγραφέα. Ἐπιπλέον, τονίζει ὅτι ὁ στίχος ζυμῶστε τὸ χῶμα μὲ αἷμα τοῦ θυμίζει σκινη ταφῆς ἀπὸ ἀρχαία τραγωδία. Φέρνει ἐπίσης ὡς παραδείγματα ἐπαναφορᾶς καὶ ἐπανάληψης τρία ἄλλα ποιήματα. Στὸ «Υἱάρχου-με!» (σ. 69) οἱ τέσσερις στροφὲς εἰσάγονται μὲ ἓνα Ναι, ἐνῶ οἱ ἐπιμέρους στίχοι ἀρχίζουν μὲ τὸν χρονικὸ σύνδεσμο Ὅταν. Τελικὰ ὁ ποιητὴς γιὰ νὰ ἐπιτύχει καθολικὴ ἀναίρεση ξεκινάει τὴν τελευταία στροφή μὲ τὴ λέξη Ὅχι. Στὸ ποίημα «Χτυπᾷτε» (σ. 72) εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ προστακτικὴ ποὺ ἐπαναλαμβάνεται τέσσερις φορές. Ἄλλες τόσες φορές ἐπαναλαμβάνεται ἡ λέξη Θέλω στὸ ὁμότιτλο ποίημα (ἐδῶ ἔχουμε μία πρὶν γεωμετρικὴ κανονικότητα τῆς ἐπαναφορᾶς). Ὁ Pasolini δλοκληρώνει τὴν ἀνάλυση τῶν ποιημάτων τοῦ Παναγούλη, ποὺ ἔχουν μορφὴ ἀπαριθ-

μησης, με την παράθεση ενός έκτενουῦς ἀποσπάσματος τοῦ πεζοῦ κειμένου (τοῦ γράμματος ἀπὸ τὸ Μπογιατί), ὅπου χρησιμοποιεῖται ἡ ἴδια ἀκριβῶς τεχνοτροπία μετὰ τὰ ἀσύνδετα σχήματα, μετὰ τὴν ἀπουσία ρηματικῶν τύπων, μετὰ τὴν ἐπαναλήψεις ἰδιῶν ἢ παρεμφερῶν λέξεων. Ἐπίσης τονίζει ὅτι ὁ Παναγούλης εἶναι στρατευμένος ποιητὴς καὶ γι' αὐτὸ οἱ στίχοι τοῦ εἶναι κατάλληλοι γιὰ νὰ ἀπαγγέλλονται σὲ πολιτικές συγκεντρώσεις καὶ νὰ ἀναγράφονται ὡς συνθήματα πάνω σὲ πλακάτ. Σὲ αὐτὸ ἀποδείχθηκε προφητικὸς ὁ Pasolini, ἀφοῦ πράγματι μελοποιημένοι ἀπὸ τὸν Θεοδωράκη στίχοι τοῦ Παναγούλη λειτούργησαν καὶ μετὰ αὐτὸν τὸν ἐπαναστατικὸ τρόπο. Μάλιστα τὸ σχῆμα τῶν ἐπαναλήψεων ποὺ ἐπεσήμανε ὁ Pasolini πιστεύουμε πὼς προσδίδει στὰ ποιήματα τὴ μορφή θουρίου.

Στὴ συνέχεια τοῦ προλόγου του, ὁ Pasolini προχωράει στὴ δεύτερη κατηγορία τῶν ποιημάτων τοῦ Παναγούλη. Πρόκειται γιὰ τὰ γνωμολογικῆς ὕψης ποιήματα (poesie «gnomiche»). Πρὶν ὅμως τὰ παρουσιάσει καὶ τὰ ἀναλύσει, κάνει σύντομη ἀναφορὰ στὰ ἔστω καὶ λίγα στιχουργήματα ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ προσωπικοὺς τόνους καὶ ἀποτελοῦν ρεαλιστικὲς ἐκμυστηρεύσεις τοῦ δημιουργοῦ τους. Αὐτὰ μοιάζουν σὰν σελίδες ἡμερολογίου, καθὼς τονίζει ὁ Pasolini, καὶ ἔχουν τὴ μορφή μονολόγου («un rendiconto di lotta politica»). Τέτοια ποιήματα εἶναι τὰ ἑξῆς: «Αἰωνίες» (σσ. 45-46), «Στὸν Νικηφόρο Μανδηλαρά» (σ. 52), «Ἕνας καινούργιος δρόμος» (σσ. 59-60), «Συνέχισε νὰ ποῦς» (σσ. 66-67). Ὡστόσο, καὶ αὐτὰ ἔχουν γνωρίσματα τῶν δυὸ βασικῶν ποιητικῶν ὁμάδων: τῆς πρώτης ποὺ ἤδη εἶδαμε, μετὰ τὴν ἐπαναλήψεις, καὶ τῆς δεύτερης ποὺ θὰ δοῦμε ἀκολούθως, μετὰ τὰ γνωμολογικὰ στοιχεῖα. Ἔτσι, καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ λιγιστὰ λυρικά ποιήματα μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, στὶς δυὸ βασικὲς κατηγορίες.

Μετά, λοιπόν, ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρέκβαση, ὁ Pasolini ἀναφέρεται στὴ δεύτερη κατηγορία, δηλαδὴ στὰ γνωμολογικὰ ποιήματα τοῦ Παναγούλη, τὰ ὁποῖα τὰ χωρίζει σὲ διάφορες ὑποκατηγορίες: «Del contingente che ho denominato genericamente "gnomico", alcune poesie hanno il carattere dell' "apostrofe", altre del "proverbio" o della "massima" che si dilatano pero in dimensioni di canto civile». Στὰ ποιήματα ποὺ ἔχουν τὴ μορφή ἀποστροφῆς συγκαταλέγει τὰ ἑξῆς: «Πίστη» (σ. 54), «Λάσπη» (σ. 61), «Φῶς – περισσότερὸ φῶς» (σσ. 62-63), καθὼς καὶ τὸ «Παράπονο» (σ. 73) ποὺ τὸ θεωρεῖ ὡς τὸ καλύτερο καὶ θὰ τὸ χαρακτήριζε σὰν μία εἰσαγωγή σὲ ὁλόκληρη τὴ συλλογή. Πρόκειται γιὰ ἓνα ποίημα —θὰ λέγαμε— ποιητικῆς, μετὰ τὸ ὅποιο ὁ Παναγούλης ἀπευθύνεται πρὸς τὸ ἴδιο τὸ ὄργανο τῆς ποίησης, τὴ γλῶσσα, τονίζοντάς της τὴν ἀδυναμία της νὰ μετατρέψει τὴ σκέψη σὲ λόγο (Γλῶσσα ἀνήμερη τὸ βάρος νὰ σηκώσεις / τὴ σκέψη βάζοντας στὸ δρόμο τῆς λαλιᾶς / γλῶσσα ἀνίκανη ζωντάνεμα νὰ δώσεις / στοὺς πόθους μιᾶς ὀλάκερης γενιᾶς, καὶ καταλήγει σὰν νὰ θέλει νὰ τῆς ἀποδώ-

σει εὐθύνες, σὲ περίπτωση ποὺ δὲν ἐπιτελέσει τὸ κύριο ἔργο της: *Καὶ πάλι ἐσὺ θὰ εἶσαι ἡ αἰτία / ὁ πόνος ποὺ περνᾶμε ἂν ξεχαστεῖ, / κρυμμένη ἂν θὰ μένει ἡ Ἀδικία / στοῦ χρόνου τὶς πτυχές σὰν τυλιχτεῖ*).

Στοὺς μορφικοὺς καὶ ὑφολογικοὺς κανόνες τῆς γνωμολογικῆς τροπικῆς ὁ Παναγούλης ὑπακούει ἀκόμα περισσότερο, ὅταν συνθέτει τὸ «Συνεχίστε» (σ. 57). Παραθέτει τὶς ιδέες του σὰν νὰ μὴν βασίζονται στὰ φρικαλέα βιώματά του, ἀλλὰ σὲ γνώσεις καὶ ἐμπειρίες ποὺ προϋπῆρχαν. Ἐκφράζει τὶς σκέψεις του μὲ τρόπο ἥρεμο καὶ νηφάλιο, ἀποστασιοποιεῖται συναισθηματικὰ ἀπὸ τὶς διατυπώμενες ιδέες, καὶ ἔτσι ἐπιτυγχάνει διαχρονικότητα στὰ διδακτικὰ μηνύματά του. Τονίζει σχετικὰ ὁ Pasolini: «È la protonorma didascalica: chi sa, deve dare l'impressione che il sapere non costi nulla; che sia una semplice eredità conoscitiva, di cui, chi impara, deve essere messo al corrente con la massima semplicità e senza la concessione del dubbio. Panagulis non esprime mai ciò che egli è venuto a conoscere attraverso un'esperienza personale». Ἐπίσης, ἀνιχνεύει πιθανὲς ἐπιδράσεις ποὺ δέχτηκε ὁ Παναγούλης κατὰ τὴ σύνθεση τῶν ποιημάτων του γνωμολογικοῦ χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴ μία πλευρά, θεωρεῖ ὅτι ἡ μορφή τοῦ τετράστιχου ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ αὐτὰ εἶναι δανεισμένη ἀπὸ σύγχρονους ποιητές, ἴσως Γερμανοὺς ἐρμητιστές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐννοιολογικὲς συνδέσεις τῶν νοημάτων παραπέμπουν σὲ χορικά ἀρχαῖα τραγωδίας. Τέτοιου εἶδους ποιήματα, σύμφωνα μὲ τὸν Pasolini, εἶναι τὰ ἐξῆς: «Συνεχίστε» (σ. 57), «Χωρὶς μίσος» (σ. 68), «Τὰ χνάρια» (σ. 71), «Παράπονο» (σ. 73), «Ἡ σπορά» (σ. 74), «Ὁ καθένas ἔτσι εἶναι γεννημένος... » (σσ. 75-76), «Ἱερὰ προσταγή» (σσ. 77-78), «Οἱ φάτνες » (σ. 79), «Ὁ Ἀγνωστος» (σσ. 80-81).

Ὁ Pasolini καταλήγει, ἐπισημαίνοντας τὴν πλήρη ἀντιστοιχία τοῦ ποιητῆ Παναγούλη μὲ τὸν ἥρωα Παναγούλη: «L'omologia tra letteratura e persona, in Panagulis, pur se non diretta e esplicita, e perfetta». Καὶ ὁ ἥρωας Παναγούλης ἀνακαλεῖ στὸ νοῦ του ἕναν ἀρχαῖο ἥρωα τοῦ οἴκου τῶν Λαβδακιδῶν: τὸν Μενονικέα. Συγκεκριμένα, ὅταν οἱ Ἑπτὰ ἄρχοντες πολιορκοῦσαν τὴ Θήβα, ὁ Τειρεσίας προφῆτευσε ὅτι μόνο μὲ τὴ θυσία τοῦ γιοῦ τοῦ Κρέοντα, τοῦ Μενονικέα, θὰ σωζόταν ἡ πόλη. Καὶ ἐνῶ ὁ Κρέοντας σχεδίασε τὴν ἀπομάκρυνσή του, ὁ νεαρὸς ἥρωας θυσιάστηκε ἐκούσια γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ πατρίδα του. Αὐτὸ τὸ διαχρονικὸ σύμβολο αὐτοθυσίας τὸ ἐπιλέγει ὁ Pasolini γιὰ νὰ κλείσει τὸ προλογικὸ του σημείωμα στὴ συλλογὴ τοῦ Παναγούλη. Αὐτὸ ὅμως τὸ ἴδιο σύμβολο τὸ εἶχε ἤδη χρησιμοποιήσει καὶ στὸ ποίημά του «Panagulis: questa volta no», ὅταν στὶς 30 Νοεμβρίου 1968, ἀπευχόμενος τότε τὴν ἐκτέλεση τοῦ Παναγούλη, ἔγραφε στὸ περιοδικὸ *Tempo*⁶ μεταξύ ἄλλων τοὺς ἐξῆς στίχους:

6. Τώρα τὸ ποίημα εἶναι ἀναδημοσιευμένο στὸν τόμο: Pier Paolo Pasolini, *Bestemmia. Tutte le poesie*, 6.π., τόμ. II, σσ. 876-877.

Questa volta no. Non deve succedere. (...)
 Non vogliamo fare alcun uso della morte di Panagulis.
 Vogliamo che Panagulis non muoia, come il ragazzo Meneceo.
 Gli Dei dicono che occorre un sacrificio umano
 per la buona riuscita di qualcosa che riguarda l'intera città?
 E il ragazzo indicato per il sacrificio, lo accetta?
 Niente affatto, niente affatto. L'Inferno non è reale.
 Tu, Meneceo, resterai qui con noi. La tua sete di morte
 non deve essere accontentata. I tiranni non dovranno commettere
 questo errore, e noi non dovremo sfruttarlo. (...)

Καὶ ὁ Παναγούλης δὲν θανατώθηκε τότε, ὥστόσο τὸ παιχνίδι μὲ τὸν θάνατο δὲν ἄργησε νὰ τὸ χάσει, τὴν 1η Μαΐου 1976. Κατὰ μία παράξενη συγκυρία, ἡ μοίρα εἶχε προλάβει ἤδη νὰ κόψει τὸ νῆμα τῆς ζωῆς τοῦ Pasolini —ἐπίσης πρόωρα, αἰφνίδια καὶ τραγικὰ— ἓνα μόνις χρόνοι νωρίτερα, στὶς 2 Νοεμβρίου 1975. Τότε ἦταν ποὺ οἱ ρόλοι ἀντιστράφηκαν. Τότε ὁ Ἕλληνας ποιητῆς-ἀγωνιστῆς ἦταν αὐτὸς ποὺ ἀφιέρωσε στίχους στὸν Ἰταλὸ ὁμότεχνό του, θρηνώντας τὸν χαμό του:

Voce umana
 vestita di bellezza
 era quella che ci davi
 Umana e bella
 anche se duramente accusava (...)

V'erano momenti in cui ascoltando
 le parole scorrere dalle tue labbra
 riudivo i versi di Rimbaud
 «Sono nato troppo presto o troppo tardi?
 Cosa sto a fare qui?
 Ah, tutti voi,
 pregate Iddio per l'infelice»

No Pier Paolo
 non sei nato ne presto ne tardi
 ma peccato che tu sia partito
 mentre la verita si combatte
 mentre tanti si scontrano
 senza sapere perche
 senza sapere dove vanno (...).

Οί στίχοι αὐτοὶ τοῦ Παναγούλη δὲν ἦταν μία τυπικὴ ἀνταπόδοση στὸν στίχο τοῦ Pasolini *Vogliamo che Panagulis non muoia*, ἀλλὰ μία οὐσιαστικὴ ἐκδήλωση πνευματικῆς συγγένειας: ἦταν ἓνας συναδελφικὸς χαιρετισμὸς καὶ ἀδελφικὸς ἀποχαιρετισμὸς, ἴσως καὶ μία προφητικὴ ρήση τοῦ τί ἔμελλε νὰ συμβεῖ καὶ στὸν ἴδιο τὸν Παναγούλη. Παρατηροῦμε πόσο πιστὰ αὐτοὶ οἱ στίχοι ἀπέδιδαν τὴ σύντομη ἀλλὰ πλούσια πνευματικὴ πορεία τοῦ Ἰταλοῦ διανοητῆ ποὺ ἀνακόπηκε αἰφνίδια, στίχοι γραμμένοι σὲ μία στιγμή ποὺ ἡ ἡρώϊκὴ πορεία τοῦ ἴδιου τοῦ δημιουργοῦ τοὺς πλησίαζε καὶ αὐτὴ στὸ τέλος της. Μέσα ἀπὸ τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Παναγούλη, ὅπως καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Pasolini γιὰ τὸν Παναγούλη, πιστοποιεῖται—αὐταπόδεικτα θὰ λέγαμε— ἡ πνευματικὴ ἐκλεκτικὴ συγγένεια τῶν δυὸ συνοδοιπόρων, ἐρμηνεύεται ὁ ἀμοιβαῖος μεταξὺ τοὺς θαυμασμὸς καὶ προβάλλει ἡ κοινὴ τραγικὴ μοίρα ποὺ τοὺς συνέδεσε στοὺς ἀγῶνες τῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ στὴν πορεία πρὸς τὸν θάνατο.